

Ірина Преловська

**Марко Федорович Грушевський,
єпископ УАПЦ (1865–1938)
(до 150-ої річниці з дня народження)**

Iryna Prelovska

Marco F. Hrushevskiy, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church Bishop (1865 – 1938) (to the 150th anniversary of his birth)

The article is devoted to the biography of one of the leaders of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1921–1930) Mark Hrushevskiy Fedorovich (1865 – 1938). The main attention is paid to the problem of finding sources to explore and study the biographies of church leaders in Ukraine XIX–XX centuries, political repression in the USSR.

Keywords: documentary sources, Mark F. Hrushevskiy, church leaders, source, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1921–1930), political repression

Статтю присвячено життєпису одного з діячів Української автокефальної православної церкви (1921–1930) Марку Федоровичу Грушевському (1865–1938). Головну увагу звернуто на проблеми пошуку та дослідження джерел до вивчення біографій церковних діячів в Україні XIX–XX ст., політичних репресій в УРСР.

Ключові слова: документальні джерела, Марко Федорович Грушевський, церковні діячі, джерелознавство, Українська автокефальна православна церква (1921–1930), політичні репресії

Вивчення життєписів тих церковних діячів, які у 1920–1930-их рр. розбудували Українську Автокефальну Православну Церкву і згодом стали жертвами комуністичного режиму одночасно і за своє українство, і за приналежність до Церкви, на сьогодні є надзвичайно актуальною справою. Багато хто з них поєднували церковне служіння зі спробами наукових досліджень, друкувалися в тогочасних часописах. Одним з таких діячів був Марко Федорович Грушевський (25 квітня 1865 р. ст. ст., с. Худоліївка Чигиринського повіту Київської губернії – 2 вересня 1938 р., м. Київ).

Окрім священничого служіння, він є автором етнографічних досліджень «Дитячі забавки та гри усякі» (Київська старовина, 1904), «Гетьманське гніздо», «Урочища і перекази села Суботова. Зібрані в роках 1897–1899» (Записки НТШ, 1909), «З життя селян на Чигиринщині» (1914), «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу» в 2 т. (1906 – 1907), частина з яких була нещодавно опублікована¹.

Після приєднання до УАПЦ у 1921 р. під проводом митрополита Василя Липківського, протоіерей Марко Грушевський у 1922 р. був висвячений на

єпископа Волинського УАПЦ, а згодом очолював інші округи (єпархії) цієї Церкви. 5 лютого 1930 р. він, після тривалих поневірянь, зрікся церковного служіння. Очевидно, не знайшов у собі сили залишатися і надалі секретарем Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР) після «Надзвичайного» Собору УАПЦ 28–29 січня 1930 р., де було проголошено її «саморозпуск».

За роки незалежності Української держави виник цілий напрям історіографії, який вивчає спадщину УАПЦ 1920–1930-их рр., її митрополита Василя Липківського, єпископів та священників². Джерелами до даного дослідження слугують ті документальні матеріали з історії виникнення та існування УАПЦ, які збереглися в Україні і є вже почасти опублікованими³. Важливими є документальні матеріали, які вийшли друком в осередках української діаспори в Західній Німеччині, США і Канаді у післявоєнний період⁴. Окремо слід згадати репресії проти діячів УАПЦ та дослідження архівно-кримінальних справ, які вже стали доступними науковцям в Україні⁵.

Марко Грушевський був дослідником старожитностей Чигиринщини, родичем видатного українського історика М. С. Грушевського⁶. Він закінчив Черкаську бурсу (1883), Київську духовну семінарію (1889), де був одним із засновників і активних членів нелегальної студентської громади. Впродовж 1893–1897 рр. працював законовчителем, благочинним місіонером, служив священником на Чигиринщині та Черкащині. У 1893–1894 рр. був другим, потім першим псаломником у Києво-Андріївській церкві. У 1897 р. висвячений на священника до Михайлівської церкви с. Суботова Чигиринського повіту. За звинуваченням в українофільській діяльності у 1910 р. був переведений до м. Таганчі Канівського повіту.

З літа 1918 р. о. Марко Грушевський проживав на подвір'ї колишнього Києво-Софійського монастиря у двохкімнатному помешканні на першому поверсі Митрополичого Будинку, оскільки виконував обов'язки «смотрителя будинків міністерства ісповідань»⁷. В цей час Міністерство ісповідань Української держави знаходилося саме в цій споруді і тому мабуть там знайшлося місце для проживання доглядача. Очевидно, що його національні уподобання привели його до церковно-визвольного руху за українізацію та автокефалію Православної Церкви в Україні.

Весною 1919 р. в усіх храмах і монастирях Києва новими радянсько-російськими властями було проведено опис майна у зв'язку з націоналізацією церковних споруд, зокрема у великому Софійському кафедральному та Малому соборі в ім'я Різдва Христового у дворі колишнього Софійського монастиря. Перелік було перевірено секретарем Бедюхом та підписано вченим спеціалістом Н.Танашевичем⁸.

Після складання майнового опису і націоналізації церковних споруд на території колишнього монастиря Софійський собор разом із дзвіницею рішенням Київського

Губвиконкому (Постанова № 54 від 10 липня 1919 р.) було передано у користування зареєстрованій парафії Всеукраїнської Спілки православних парафій (ВСПП)⁹.

Члени Старокиївської української парафії Григорій Вокушевський, о. Михайл Ольшевський та диякон Гаркавенко прийняли від попереднього соборного кліру ризницю, соборну книгозбірню приймали: член Старокиївської парафіяльної ради Ф. Корчинський, священник Марко Грушевський, Юхим Калішевський. При Софійському соборі влітку 1919 р. утворилася українська парафія, до якої записався український художник-графік Георгій Нарбут, незмінний секретар УАН академік Агатангел Кримський, Михайло Мороз, Іван Приймак, Павло Ємець, Тодось Чехівський, Григорій Вовкушевський, Іван Тарасенко та інші. До ВПЦР від цієї парафії увійшли Г. Вовкушевський, протоієрей Василь Липківський і Нестор Шараївський, М. Мороз, М. Пивоваров, о. П. Тарнавський та ін.

Напередодні свята Апостолів Петра і Павла від Старокиївської української парафії при соборі Св. Софії 11 липня 1919 р. за № 1 було подано прохання до керуючого Київською єпархією єп. Черкаського Назарія (Блінова) благословити відправу українською мовою. ВПЦР запропонувала перелік кліриків, які мали правити службу Богу на це свято: протоієрея Василя Липківського, священників – Петра Тарнавського, Михаїла Ольшевського, Марка Грушевського, Степаненка та інших¹⁰.

Вперше українську службу в Софійському кафедральному соборі українське духівництво в кількості 7 осіб відправило 12 липня 1919 р. на день Св. Апостолів Петра і Павла. До ВПЦР від цієї парафії увійшли голова ВПЦР Михаїл Мороз, прот. Василь Липківський, прот. Нестор Шараївський, Григорій Вовкушевський, Микола Пивоваров та ін.

20 липня 1919 р. на зборах Старокиївської української парафії при соборі Св. Софії було ухвалено через протистояння не залишати служити в храмі священників і дияконів з попереднього складу кліру. Настоятелем Софійського собору був затверджений протоієрей Василь Липківський. До кліру увійшли священники – Марко Грушевський, Пилипенко і Завадський, диякони – Олександр Дурдуківський, П. Попов і І. Недзельницький¹¹.

3 серпня 1919 р. на чергових зборах Старокиївської парафії при соборі Св. Софії розглядалося питання про затвердження постійного причету і було ухвалено обрати для служіння 4 священників і 3 дияконів. Настоятелем собору черговий раз був затверджений протоієрей Василь Липківський, штатними священниками: Тарнавський, Марко Грушевський і Михаїл Ольшевський; штатними дияконами: Олександр Дурдуківський, І. Недзельський і Степан Хрипко. Було обговорено, що утримання собору і оплата причету вимагає прибутків щомісячно на 40 тис. крб.¹²

У грудні 1919 р. Київ знову захопили загони російської червоної армії і ВПЦР відновила роботу, оскільки мала юридичний статус, наданий радянською

владою. Старокиївська українська православна парафія була зареєстрована в Київському губревкомі 5 січня 1920 р. під № 72¹³.

Після клопотань М. Мороза перед Київським губревкомом на початку квітня 1920 р. перед святом Благовіщення губревком повернув українській громаді великий Софійський собор, а слов'янській парафії запропонував користуватись Теплою Софією. Ключі від великого Софійського собору представникам української парафії передав ключар собору Браїловський.

У цей час священник Марко Грушевський вже не служив у великому Софійському соборі. З 1920 р. він був інструктором-організатором ВПЦР, у численних поїздках пропагував ідеї УАПЦ, організовував українські парафії на місцях. Для цієї роботи ВСПП виготовляла велику кількість посвідчень для українізаторів православних парафій на місцях, оскільки в цей період відсутність документів і повноважень при перевірці різноманітними органами могла коштувати ув'язнення.

17 вересня 1920 р. о. Марко Грушевський був відряджений від ВПЦР до с. Юшки Київського повіту для відправлення урочистої відправи українською мовою в сільському храмі¹⁴. З 18 по 22 вересня 1920 р. він служив у церкві, а також на храмове свято «чуда Архистратига Михаїла» 19/6 вересня. Тут він зіткнувся з великою кількістю запитань від мешканців с. Юшки, які цікавилися: навіщо було українізувати Церкву і чи не порушує це канонів Православної Церкви, хіба можна правити на мужицькій мові Службу Божу, чому українізовано церкву саме с. Юшки, тоді як інші села не українізуються, чому російські єпископи виклинають українське духовенство і натравлюють старих людей на прихильників українізації, чи «Просвіта» на селі добре діло чи ні, чи заповідав Христос правити Службу Божу на слов'янській мові та ін¹⁵.

У грудні 1919 р. після вигнання денікінського війська з Києва ВПЦР отримала мандат на користування Іллінською церквою біля залізничного вокзалу¹⁶. Зберігся лист парафіяльної ради Либедської парафії при церкві св. Пророка Іллі до ВПЦР від 25 вересня 1920 р. за № 220, в якому повідомлялося, що під час передачі храму до ВСПП було отримано квартири для причету загальною кількістю 13 кімнат. Але з якихось причин ці кімнати не використовувались і 4 кімнати було забрано для дитячого клубу. Виявилося, що священникові Марку Грушевському було надано квартиру, але він чомусь не захотів туди переїжджати. Тому прот. Василь Липківський, який терпів велику нужду в помешканні, з великою охотою погодився перейти до Іллінської церкви, де є квартира.

Рада просила, приймаючи до уваги величезну заслугу перед церквою п.-о. Грушевського, надати йому іншу посаду в більш зручному місці, ближче до його помешкання (квартира знаходилася біля Духовної Семінарії). Заяву п.-о. Липківського

про бажання перейти до Іллінської парафії з 1 жовтня 1920 р. було обговорено на засіданні Софійської парафії 27 вересня 1920 р.¹⁷

Серед документів в архіві ВПЦР виявлено автограф о. Марка Грушевського – це його лист до ВПЦР від 18 листопада 1920 р. Він писав, що «Справи по відбудові по селах рідної одправи служб Божих задержують мене на селах зараз і будуть задержувати ще далі. Сім'я моя в м. Києві без коштів. Та і я тут ледве-ледве з дня на день перескакую. Щиро прохаю Всеукраїнську Раду допомогти моїй сім'ї, скільки ласка, коштами. Священик М[арко] Грушевський». Невідомо, чи було надано допомогу, оскільки є тільки коротка резолюція на документі наступного змісту: «На розгляд президії. 27 листопада. М. Мороз»¹⁸.

Збереглося також посвідчення священика Марка Грушевського, уповноваженого в грудні 1920 р. на Канівський повіт¹⁹. У 1921 р. о. Марко Грушевський брав активну участь у заснуванні осередків УАПЦ, як свідчать документи з канцелярії ВПЦР цього періоду²⁰. Виявлено лист до ВПЦР від священика Марка Грушевського (немає кінця), який був зареєстрований у канцелярії ВПЦР за № 19 від 15 січня 1921 р., де він розповів про події по українізації церковного життя в с. Дибинці Канівського повіту, мешканці якого після з'їзду 17 парафій 6–7 грудня 1920 р. висловили бажання приєднатись до Округової Ради с. Карапишів²¹. Дослідження Карапишівського періоду його діяльності вже опубліковано²².

О. Марко Грушевський був делегатом Церковного Собору Київщини 22 – 26 травня 1921 р., який відбувся у великому Софійському соборі. З постанов цього Собору відомо тільки, що він був підвищений до сану протоієрея²³ і обраний кандидатом на висвячення в єпископи Київщини²⁴.

Але з якихось причин він продовжив свою українізаторську діяльність по селах Київщини і не поспішав повертатись до міста. Зберігся лист від ВПЦР до пан-отця Марка Грушевського за № 4022 від 8 вересня 1921 р., де ВПЦР просить його заснувати Округову Раду в м. Баришівці з наданням йому відповідного уповноваження²⁵. Зберігся текст уповноваження за № 4023 від 8 вересня 1921 р.²⁶, пред'явник якого прот. Марк Грушевський уповноважувався на заснування Округової Ради в м. Баришівка Переяславського повіту на Полтавщині.

Протоієрея Марка Грушевського було згадано на засіданні від 24 жовтня 1921 р. Першого Всеукраїнського Собору УАПЦ, який відбувся у великому кафедральному Софійському соборі. Голова Президії Собору Михайло Мороз перед тим, як запросити новообраного митрополита УАПЦ Василя Липківського на це засідання, повідомив соборян що «наш шановний працьовник о. Грушевський пише, що він не має змоги через хворобу взяти участь в праці Собору, але вітає і бажає всього найкращого в нашій праці. Я гадаю, ми будем теж вітати його»²⁷.

10 березня 1922 р. до ВПЦР було надіслано лист-довідку від настоятеля церкви с. Волошинівка Марка Грушевського, де він описує стан справ²⁸. У лис-

ті від 15/28 лютого 1922 р. він доповідав, що копії постанов Волошинівської Округової Ради він надіслав до єпископа Переяславського УАПЦ Володимира Самбірського, але додав свої зауваги щодо існуючих проблем. Зокрема він заторкнув проблему соборноправності на місцях, коли клірики на парафіях відмовлялися підлягати «хамам», тобто парафіянам, а вимагали гарантій у забезпеченні утримання членів причету на випадок недодержання обіцянок парафіянами.

Прот. Марка Грушевського також турбували проблеми відправ служб Божих і треб, вирішення складних питань реєстрації шлюбу та розлучень, забезпечення українськими священиками парафій УАПЦ, залучення представників місцевої інтелігенції до церковної роботи.

Протоієрей УАПЦ Марко Грушевський був висвячений на єпископа Полонського УАПЦ у 1922 р. Очевидно, служіння на Волині не було тривалим з багатьох причин. У листі до ВПЦР від 1/14 жовтня 1922 р., який було написано у Києві в помешканні на Киянівському провулку, 6, він писав про те, що служіння на Волині і останні Покрівські Збори ВПЦР його остаточно переконали в правильності шляху УАПЦ у боротьбі з «Церквою Живою» та екзархістами.

У цьому листі він також написав, що «В своїй особистій праці я мушу зазначити, що на Волині необхідно призначіння мене від ВПЦР, а не запрошіння самими діячами Волині на катедру єпископа. Міг би я нести свою працю і в другій місцевості на Україні, але лише по призначінню, а не по запрошінню. Якби ВПЦР не визнала цього можливим, то я щиро прохаю призначити мене, хоча б і по запрошінню парахвіян, на ту чи іншу парахвію на селі, недалекому від Києва. Марко Грушевський, Єпископ Полонський, власною рукою»²⁹.

У архіві виявлено один з його листів після його висвяти на єпископа від 15/28 листопада 1922 р., якого було написано у Києві в помешканні на Киянівському провулку, 6³⁰. Єпископ Марко Грушевський писав, що у своїй доповіді 8/21 жовтня 1922 р. він не подав статистичних відомостей по Волині, зокрема по тій окрузі, яка обрала його своїм єпископом. У цьому листі він скаржився на проблеми у стосунках з екзархістами, відсутність організованої праці в тих селах, які вже приєдналися до УАПЦ, небажання обирати парафіяльні ради, анархію в стосунках між священиками, старостами і благовісниками. Через це Марко Грушевський просив ВПЦР примусити благовісників його округи надіслати відомості про стан парафій УАПЦ в селах Дертка, Тиронівка, Любомирка, Коваленки, Мотрунки, Миропіль, Лабунь, Титків, Липне, Кранопіль, Колодяжна, Велика і Мала Шкаровка, Великі і Малі Мацевичі, Любар, Чуднів, Печангівка, Вільха Новоселиця і Полонне³¹.

Поки що не вдалося скласти повний перелік усіх його переміщень під час єпископського служіння в УАПЦ. І. Власовський вказує тільки на декілька його

призначень, зокрема про те, що він був духовним керівником Конотопської округи на Чернігівщині, потім Тарашанської на Київщині³².

Митрополит УАПЦ Василь Липківський майже не згадує Марка Грушевського у своїй «Історії...». Очевидно події навколо Другого Собору УАПЦ 1927 р. і подальші проблеми з розколом всередині ВПЦР не сприяли висловленню позитивних оцінок. Він писав, що «На Першу Пречисту року 1925 р. мене запрохано до Катеринославу на свято. Єпископом там уже був Петро Ромоданів [...] Між іншим в Ромоданова тоді притулився і єпископ Марко Грушевський, що ніяк не міг загріти місця, й нарешті поїхав шукати щастя на Катеринославщину»³³.

Влітку 1926 р. непорозуміння з владою вилилися у відкритий конфлікт. Митрополит УАПЦ Василь Липківський вказував, що раптові гоніння розпочалися ще в січні 1926 р. заарештуванням трьох єпископів УАПЦ і викликом до Харкова цілої делегації ВПЦР на чолі з митрополитом. Від представників ВПЦР Всеволод Балицький вимагав, щоб ВПЦР засудила заарештованих єпископів і голову Ради Василя Потієнка³⁴.

Про ті події митрополит УАПЦ Василь Липківський писав: «На 1 серпня року 1926 від 2-ої ВПЦР залишилось порожнє місце й печатки ДПУ на дверях канцелярії, а в серпні до Києва прибувають єпископ Петро Ромоданів з своїми підручниками єпископом Марком Грушевським і протоієреєм Костем Шараєм. Вони увійшли в стосунки з заступником митрополита УАПЦ архієпископом Нестором Шараївським і від нього пішло прохання до ДПУ про скликання на 1-ше вересня наради для обговорення питання про дальше керівництво УАПЦ і зняття печаток з канцелярії ВПЦР для підготовки до наради. Дозвіл зараз же було дано, канцелярію ВПЦР розпечатано, і в неї вступили нові хазяї. Нарада в свій час відбулась під головуванням, запевне Ромоданова; на нараду прибуло 20 єпископів і душ 60 духівництва й мирян»³⁵.

1–3 вересня 1926 р. було зібрано нараду з представників УАПЦ, яка мала вирішити проблему стосунків з владою. Рукописний список учасників цієї наради з особистими підписами виявлено серед архівних справ³⁶. Спочатку список складався з 56 прізвизч з позначкою того, хто складав цей список: «16 єпископів, 24 священника, 16 мирян», але потім список було продовжено до № 69, куди увійшли 3 єпископи, 5 священників, 1 протодиякон і 4 миряни. Митрополита Василя Липківського серед них не було. Натомість були присутні і залишили свої підписи без зазначення округи архієпископи УАПЦ, серед яких згаданий і Грушевський³⁷.

Обставини діяльності «Комісії по унормуванню життя УАПЦ» на чолі з єпископом Петром Ромодановим, якій влада передала канцелярію ВПЦР, поки що мало досліджені³⁸. Саме ця «Комісія» була покликана підготувати проведення Великих Покрівських Зборів ВПЦР 1926 р., які в свою чергу розпочали кампанію у справі «чистки» персонального складу священнослужителів УАПЦ, яка

тривала аж до II Всеукраїнського Собору УАПЦ 1927 р. Виявлено запрошення від парафій і відповідні посвідчення ВПЦР для виїзду на храмові свята і богослужіння Марку Грушевському³⁹, зокрема для участі в засіданнях Харківського округового собору УАПЦ 30 листопада – 1 грудня 1926 р.

Вимагає додаткового дослідження участь єп. Марка Грушевського у видавничих справах УАПЦ⁴⁰. Виявлено машинописну копію з вписаним від руки текстом, заповнений текст анкети для Управління по справах літератури та видавництва⁴¹. Цю анкету було заповнено 26 листопада 1926 р. До списку членів редколегії майбутнього часопису було внесено наступних осіб: митрополит УАПЦ Василь Липківський, єпископ Марко Грушевський, Яків Чулаєвський, секретар редколегії – письменник і правник Олександр Орестович Левицький. Відповідальним редактором було вказано весь склад редколегії. Журнал «Церква й Життя» планувалося випускати з 1 січня 1927 р. як щомісячний україномовний друкований орган УАПЦ тиражем 5 тис. примірників⁴².

У часописі М. Грушевський друкував в розділі бібліографія рецензії на брошуру Володимира Лашнюка «Спізнання Бога», видану Всеукраїнським Вчительським Видавничим Товариством «Всецвито» у Києві десь у 1918–1919 рр.⁴³, на видання часопису євангельського християнства «Віра та знання»⁴⁴. У статті «Значіння віри для добробуту народу»⁴⁵ він писав, що «Викорінюючи віру [...] значить націю зубожувати, а потім і вбивати, знищувати її геть. В одній і тій же людині не можна відокремлювати релігійну істоту від істоти громадянина»⁴⁶.

На Великих Покрівських Зборах в жовтні 1926 р. єпископ Марко Грушевський був обраний членом Президії ВПЦР, завідував відділом благовістя після відмови В. М. Чехівського бути завідуючим, член редакції часопису УАПЦ «Церква і Життя».

Президію ВПЦР, яка була присутня на Другому Всеукраїнському Соборі 1927 р., було обрано на Великих Покрівських Зборах УАПЦ 25–30 жовтня 1926 р., коли всі заарештовані під час липневої кризи УАПЦ були звільнені. Попередній склад ВПЦР вже не влаштовував карні органи радянської влади і тому було обрано новий: голова – єп. Петро Ромоданів, заступники голови – єп. Костянтин Малюшкевич, прот. Леонтій Юнаков, секретар – прот. Харитон Гов'ядовський, скарбник – бр. Митрофан Кобзар, серед членів згаданий і єп. Марко Грушевський.

Марко Федорович був делегатом II Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р. Як у всіх єпископів УАПЦ його мандат містить вкрай обмежену інформацію про те, що він був делегований на Собор від ВПЦР⁴⁷. На засіданні від 20 жовтня Другого Всеукраїнського Собору УАПЦ 1927 р. єпископ Марко Грушевський говорив з приводу виступу члена делегації, яка ходила до адмінвідділу у справі усунення митрополита УАПЦ

Василя Липківського: «Ми вислухали доповідь делегації й декілька промовців... Я сам себе перестав познавати. На I-му соборі – відчувалася сила народу – сила Церкви. Вона породила ієрархію. Я вірив в цю силу і служив їй. А зараз виходить, наче о. Митрополіт породив Церкву. Церква породила ієрархію, а ми не відділяємо: митрополіт В[асиль] Липківський і Церква, це ніби-то одно. Це нерозуміння духу Церкви нашої й воно для мене не зрозуміле»⁴⁸.

Надзвичайно важливе обговорення проблеми зреченців віри і Церкви відбулося на засіданні Собору від 28 жовтня 1927 р.⁴⁹.

Єпископ УАПЦ Марко Грушевський зрікся єпископського сану 5 лютого 1930 р.⁵⁰ Після зречення єпископського сану Марко Грушевський прожив іще 8 років. Працював сторожем Жовтневої лікарні, кур'єром, двірником, знову сторожем артілі інвалідів. Станом на 1938 р. проживав: Київ, Киянівський пров. 6, кв. 1. Син Анатолій (1905 р.н.), доньки Галина і Тамара. Востаннє він був заарештований 11 червня 1938 р., перебував у Лук'янівській в'язниці. Розстріляний 2 вересня 1938 р. за постановою Особливої Трійки УК НКВД по Київській області від 9 серпня 1938 р. Реабілітований 16 травня 1989 р. Кенотаф М. Ф. Грушевському встановлено у 1997 р. на могилі дружини та доньки Тамари на Лук'янівському кладовищі в Києві.

¹ Грушевський Марко. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / Марко Грушевський. – 2-ге вид., стереотипне. – К.: Либідь, 2011. – 256 с., іл.

² Білокінь С. І. Автокефальний протоієрей Кирило Стеценко // Наука і культура / Сергій Білокінь. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 318 – 326; його ж. НКВС і Українська автокефальна православна церква (з історії судових процесів у 30-х рр.) / Сергій Білокінь // Церква і національне відродження. – К., 1993. – С. 102 – 117; Зінченко А. Л. Визволитись вірою: Життя і діяння Митрополита Василя Липківського / Арсен Зінченко. – К.: Дніпро, 1997 – 423 с.; його ж. Ієрархи Української церкви: митрополит Микола Борецький, архієпископ Костянтин Кротевич, митрополит Іван Павловський / Арсен Зінченко. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – 156 с.; Киридон А. М. «Це служіння для мене є внутрішнє покликання...» (Архієпископ Володимир Самборський. 1882 – 1937) / Алла Киридон // Історична пам'ять: Наук. зб. – Полтава: АСМІ, 2005. – № 1 – 2. – С. 25 – 35; Преловська І. М. Церковне служіння єпископа УАПЦ Марка Грушевського у 1920-ті рр. // Православ'я в Україні: Збірник матеріалів III Всеукраїнської наукової конференції / [під ред. митроп. Переяслав-Хмельницького і Білоцерківського Єпіфанія (Думенка) та прот. Віталія Клоса]. – К.: [Київська православна богословська академія], 2013. – Ч. 1. – С. 344-363 та ін.

³ «В Українській церкві велика була духовна сила...» Становлення Української автокефальної православної церкви в описах самовидців та учасників церковно-визвольного руху на Сіверщині та в Середньому Подніпров'ї. 1917–1925 рр. / Упорядник, автор вступної статті А.Л. Зінченко; археографічна підготовка документів та археограф. Передмова, покажчики І.М. Преловської. – Ніжин, 2012. – 352 стор., іл.; Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р. Документи і матеріали. Серія «Джерела з історії Церкви в Україні», кн. 2 /

- Упорядники С.І. Білокінь, І.М. Преловська, І.М. Старовойтенко. – К.: Оранта, 2007. – 698 с.; Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14 – 30 жовтня 1921 року: документи і матеріали / Упорядники: Г. Михайліченко, Л. Пилявець, І. Преловська. – Київ; Львів: Жовква, 1999. – 560 с. та ін.
- 4 Митрополит Василь Липківський. Історія Української Православної Церкви. Розділ VII: Відродження Української Церкви. – Вінніпег: Вид. накладом фундації Івана Грищука, 1961. – 181 с.; Мартирологія Українських Церков: В 4-х т. – Т. I. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – Балтимор, Торонто: Українське Вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. – 1207 с. та ін.
- 5 Священики Української Автокефальної Православної Церкви під репресивним тиском тоталітарного режиму. Документи з архівної кримінальної справи на Олександра Ярещенка. 1923 – 1926 рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал. – К.: Сфера, 2007. – № 1(28). – С. 11–34; Священики Української Автокефальної Православної Церкви під репресивним тиском тоталітарного режиму. Документи з архівної кримінальної справи на Павла Вишневського. 1926–1930 рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал. – К.: Сфера, 2007. – № 1(28). – С. 35–62; Документи про підготовку й проведення судового процесу над членами Співки Визволення України / Підгот. до друку В. Пристайко та Ю. Шаповал // З арх. ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 373–396 та ін.
- 6 Кучеренко М. «Не тут і не в сі часи» (Марко Федорович Грушевський) // Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К.: «КИЇВ», 2006. – С. 124–194.
- 7 Кучеренко М. Життєпис Марка Грушевського // Грушевський Марко. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу... – С. 243. Див. також Кучеренко М. «Не тут і не в сі часи»... – С. 172–173.
- 8 Преловська І. М. Організація першої парафії УАПЦ в Софії 1919 р. // Нові дослідження давніх пам'яток Києва. Матеріали наукової конференції Національного заповідника «Софія Київська» 22–23 листопада 2001 р. – К.: Вид. Центр Національного заповідника «Софія Київська», 2003. – С. 174 – 182; її ж. До 70-ї річниці створення Софійського Державного Заповідника у 1919 – 1934 рр. // Сакральні споруди в житті суспільства: історія і сьогодення. Матеріали Другої міжнар. науково-практ. Конф. «Софійські читання», м. Київ, 27 – 28 листопада 2003 р. Присвячується 70-річчю утворення Софійського заповідника (1934 – 2004) – К.: Фенікс, 2004. – Вип. 2. – С. 10 – 18 та ін.
- 9 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 5. Машинопис, копія.
- 10 Там само. – Оп. 3. – Спр. 30. – Арк. 3.
- 11 Там само. – Арк. 7–8.
- 12 Там само. – Арк. 24–24 зв.
- 13 Там само. – Спр. 56. – Арк. 8.
- 14 Там само. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 30. Бланк надруковано в київській друкарні Дніпросоюза 1918 р.
- 15 Там само. – Арк. 30–31 зв.
- 16 Митрополит Василь Липківський. Історія... – С. 20.
- 17 ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 22–22 зв.

- ¹⁸ Там само. – Спр. 14. – Арк. 6.
- ¹⁹ Там само. – Спр. 10. – Арк. 8.
- ²⁰ Там само. – Оп. 4. – Спр. 47-а. Доповідь священника Грушевського про становище автокефальної церкви в с. Волошинівка Переяславського повіту. 1921 р.
- ²¹ Там само. – Арк. 4.
- ²² Кучеренко М. «Не тут і не в сі часи»... – С. 177–180.
- ²³ Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор... – С. 479.
- ²⁴ Там само. – С. 474.
- ²⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 4. – Спр. 47-а. – Арк. 1. Оригінал. Рукопис.
- ²⁶ Там само. – Арк. 1 зв. Оригінал. Рукопис.
- ²⁷ Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор... – С. 299.
- ²⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 4. – Спр. 47-а. – Арк. 2.
- ²⁹ Там само. – Арк. 5.
- ³⁰ Там само. – Арк. 3. Про обставини придбання помешкання будинку у Києві див.: Кучеренко М. «Не тут і не в сі часи»... – С. 182–184.
- ³¹ Там само. – Арк. 3 зв.
- ³² Див. напр.: Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. – Нью-Йорк – Бавнд Брук: Українська Православна Церква в С.Ш.А., 1961. Репринтне вид.: К.: Вид. Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998 р. – Т. 4. – Частина 1 (XX ст.). – С. 145.
- ³³ Митрополит Василь Липківський. Історія... – С. 140–141.
- ³⁴ Там само. – С. 143, 144.
- ³⁵ Там само. – С. 146.
- ³⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 151-б. – 2 арк.
- ³⁷ Там само. – Арк. 1 зв.
- ³⁸ Див. опис подій у кн.: Зінченко А. Визволитися вірою... – С. 258 і далі.
- ³⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 239. – Арк. 11–12, 39.
- ⁴⁰ Кучеренко М. «Не тут і не в сі часи»... – С. 180–182.
- ⁴¹ ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 456. – Арк. 2–2 зв.
- ⁴² Там само. – Арк. 2–2 зв.
- ⁴³ Грушевський Марко, Єпископ. [Рецензія на брошуру:] Володимир Лашнюк. Спізнання Бога // Церква й Життя. Орган Української Автокефальної Православної Церкви. – Харків : Вид. Всеукраїнської Православної Церковної Ради. – 1927. – Ч. I. – С. 116.
- ⁴⁴ Там само. – Ч. 2–3. – С. 244–245.
- ⁴⁵ Грушевський Марко, єпископ. Значіння віри для добробуту народу // Церква й Життя. Орган Української Автокефальної Православної Церкви. – Харків : Вид. Всеукраїнської Православної Церковної Ради. – 1927. – Ч. 2–3. – С. 232–237.
- ⁴⁶ Там само. – С. 233.
- ⁴⁷ Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор... – С. 542.
- ⁴⁸ Там само. – С. 216.
- ⁴⁹ Там само. – С. 439–442.
- ⁵⁰ Кучеренко М. «Не тут і не в сі часи»... – С. 187.